

ประวัติกระทรวงสาธารณสุข

จากประวัติกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งรวบรวมไว้ โดยพระบาราศนราทร อติรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งรวบรวมไว้ในหนังสืออนุสรณ์สาธารณสุข ครบ ๑๕ ปี ได้กล่าวถึงประวัติงานสาธารณสุขจนถึงก่อตั้งเป็นกระทรวงสาธารณสุขไว้สรุปได้ดังนี้

๒๕ ธันวาคม ๒๔๓๑ พระพุทธเจ้าหลวงทรงตั้ง “กรมการพยาบาล” ขึ้น เพื่อให้ควบคุมดูแลกิจการศิริราช พยาบาลสืบแทนคณะกรรมการสร้างโรงพยาบาลวังหน้า ซึ่งพื้นที่ที่ไปเมื่อการจัดตั้งเสร็จแล้ว กรมพยาบาลมีหน้าที่จัดการศึกษาวิชาแพทย์ ควบคุมโรงพยาบาลอื่น ๆ และจัดการปลูกฝีเป็นทานแก่ประชาชน สันนิษฐานว่ากรมพยาบาลขึ้นตรงต่อองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์เจ้าศรีเสาวภาฯ ราชเลขาธิการส่วนพระองค์ ทรงเป็นอธิบดี

ครั้งพระองค์เจ้าศรีเสาวภาฯ สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๔๓๒ กรมพยาบาลก็ย้ายมาสังกัดในกระทรวงธรรมการ เริ่มมีแพทย์ประจำเมืองขึ้นในบางแห่ง มีการนำยาตำราหลวงออกจำหน่ายในราคาถูกและตั้งกองแพทย์ไปป้องกันโรคระบาด

พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยุบกรมพยาบาลและตำแหน่งอธิบดีกรมพยาบาล อธิบดีกรมพยาบาลคนสุดท้ายคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิจิตรวราณปริชา และให้โรงพยาบาลอื่นที่สังกัดกรมพยาบาลไปขึ้นอยู่ในกระทรวงนครบาล ยกเว้นศิริราชพยาบาล คงให้เป็นสาขาของโรงเรียนราชแพทยาลัย ส่วนกองโอสถศาลารัฐบาล กองทำพันธุ์หนองฝี กองแพทย์ป้องกันโรคและแพทย์ประจำเมือง ยังคงสังกัดอยู่ในกระทรวงธรรมการตามเดิม

๓๐ มีนาคม ๒๔๕๑ กระทรวงมหาดไทยได้ขอโอนกองโอสถศาลารัฐบาล กองทำพันธุ์หนองฝี กองแพทย์ป้องกันโรค และแพทย์ประจำเมืองมาอยู่ในบังคับบัญชาของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งในขั้นแรกให้สังกัดอยู่ในกรมพลำภังค์

เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) ได้เดินทางไปประเทศฟิลิปปินส์ และพบเห็นการรักษาพยาบาลป้องกันโรค ตลอดจนวิธีปลูกฝี จึงได้ถวายนางานขึ้นนำกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับความเห็นว่าควรจะริบจัดวางการป้องกันโรคสำคัญ ๔ อย่าง คือ โรคฝีดาษ อหิวาตกโรค กาฬโรค และไข้พิษุม กระทรวงมหาดไทย จึงได้ขอพระบรมราชานุญาตตั้งกรมพยาบาลขึ้น มีเจ้ากรมพยาบาลคนแรกคือ พระยาอมรฤทธิธำรง (ฉี บุนนาค)

ต่อมากระทรวงมหาดไทยมีความประสงค์จะปรับปรุง กิจการของกรมพยาบาลให้กว้างขวางและก้าวหน้ายิ่งขึ้น จึงนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ขอพระบรมราชานุญาตเปลี่ยนชื่อกรมพยาบาลเป็นกรมประชาภิบาล และได้รับพระบรมราชานุญาตตามสำเนาพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๑๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๙

ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้ประกาศตั้งกรมสาธารณสุข โดยเปลี่ยนจากกรมประชาภิบาล และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นชัยนาทนเรนทร อธิบดีกรมมหาวิทยาลัยเป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข

กรมสาธารณสุขอยู่ในสังกัดกระทรวงมหาดไทย เรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงได้มีการสถาปนากกรมสาธารณสุขขึ้นเป็นกระทรวงสาธารณสุข

พระราชบัญญัติและพระราชกฤษฎีกาที่เกี่ยวข้องที่ได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาตอนที่ ๑๖ เล่ม ๕๙ วันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๔๘๕ กระทรวงสาธารณสุขจึงถือเอาวันที่ ๑๐ มีนาคม เป็นวันสถาปนากระทรวงสาธารณสุข ต่อมากระทรวงสาธารณสุขได้เปลี่ยนวันสถาปนากระทรวงสาธารณสุขเป็นวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ซึ่งเป็นวันสถาปนากรมสาธารณสุขในกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ และได้้นำเรื่องเสนอนายกรัฐมนตรีพิจารณาแล้วเห็นชอบด้วย จึงเป็นอันว่า วันสถาปนากระทรวงสาธารณสุขได้เปลี่ยนจากวันที่ ๑๐ มีนาคม เป็นวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๙ เป็นต้นมา

เมื่อได้จัดตั้งกระทรวงสาธารณสุขขึ้นแล้ว ทางราชการ ได้กำหนดรูปคบเพลิงมีปีกและมิงูพันคบเพลิงเป็นเครื่องหมายของกระทรวงสาธารณสุข เครื่องหมายดังกล่าวมีประวัติดังนี้ คือ ในวงการแพทย์ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ปรากฏว่ามีเครื่องหมายที่แสดงถึงอาชีพอยู่ ๒ ชนิด คือ

๑. ครากักบงของเอสกุลาปิอุส (Esculapius) เทพเจ้า แห่งแพทย์สมัยกรีก
๒. ไม้ศักดิ์สิทธิ์ หรือ Caduccus ของเทพเจ้าอะปอลโล (Appollo)

ครากักบงของเอสกุลาปิอุส ซึ่งมีงูพันอยู่โดยรอบนั้น แพทย์สมาคมอเมริกันได้นำมาใช้เป็นเครื่องหมายประจำสมาคมอยู่แล้ว ตำนานของเครื่องหมายนี้มีว่าในสมัยประมาณ ๑,๒๐๐ ปี ก่อนคริสตกาล ในขณะที่เอสกุลาปิอุสกำลังทำการบำบัดโรคให้แก่ผู้ป่วยรายหนึ่ง ซึ่งมีนามว่ากลอคุส (Glovcus) ภายในสถานที่ทำงานของเขานั้นมีงูตัวหนึ่งเลื้อยเข้ามาและขึ้นพันครากักบงของหมอโดยการณ์ปรากฏ เช่นนี้จึงเป็นที่เชื่อถือกันครั้งนั้นว่า งูตัวนั้นได้บันดาลให้หมอ เอสกุลาปิอุส มีความเฉลียวฉลาดสามารถในการบำบัดโรคยิ่งนัก เพราะในสมัยโบราณนับถือว่างูเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งบันดาลให้เกิดความมั่งคั่งสมบูรณ์ของบ้านเมือง และทำให้โรคต่าง ๆ หายได้ งูในกาลก่อนจึงนับว่าเป็นเครื่องหมายแห่งสติปัญญา ความเฉลียวฉลาด อำนาจและสุขภาพอันดี ส่วนครากักบงนั้นคือ เครื่องหมายแห่งการป้องกันภัยต่างๆ และเป็นประจุกเครื่องนำและช่วยเหลือสำหรับผู้ศึกษาในทางวิทยาศาสตร์

ส่วนไม้ศักดิ์สิทธิ์ (Caduccus) ซึ่งมีลักษณะเป็นครากักบง มีปีก และมีงูพันอยู่ ๒ ตัว มีตำนานว่าเมื่อประมาณ ๔,๐๐๐ ปี ก่อนคริสตกาล วันหนึ่งในขณะที่เทพเจ้าอะปอลโลกำลังท่องเที่ยวอยู่ในดาร์คาเดีย (Arcadia) ได้พบงู ๒ ตัว กำลังกัดกันอยู่ โดยมีประสงค์จะให้สัตว์ศักดิ์สิทธิ์นี้ต่อสู้และประหัดประหารกันอะปอลโลจึงได้ใช้ไม้เท้าที่ถืออยู่นั้นแย่งทั้งสองออกจากกันเสีย ไม้เท้านั้นจึงได้กลายเป็นเครื่องหมายแห่งความสงบตั้งแต่นั้นมา ภายหลังได้มีผู้เติม ปีก ๒ ปีก ติดกับหัวไม้เท้า นั้น ซึ่งแสดงถึงความว่องไวและปราดเปรียว

เครื่องหมายครากักบงและงูพัน ๒ ตัวนี้ เริ่มนำมาใช้เป็นเครื่องหมายของผู้มีวิชาชีพแพทย์ โดย เซอร์วิลเลียม บัตต์ส (Sir William Butts) นายแพทย์ประจำพระองค์ พระเจ้าเฮนรี่ที่ ๘ ประมาณในเวลาใกล้ ๆ กันนั้น คือ ในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ โยฮันน์ โฟรเบน (Johann Froben) ผู้มีอาชีพสำคัญในทางพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับการแพทย์ ได้ใช้เครื่องหมายนี้พิมพ์ที่ปกหนังสือเป็นเครื่องหมายการค้าของเขา

อนึ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับเครื่องหมาย (Caduccus) นี้ กระทรวงสาธารณสุขยังได้รับจดหมายของพระยาอนุমানราชชน ซึ่งได้เอื้อเพื่อให้พนักงานในหอสมุดแห่งชาติ แปลจากภาษาฝรั่งเศส เพื่อความรู้อันกว้างขวางยิ่งขึ้น ความแปลนั้นคือ “Caduccus” ครากักบงหนึ่ง มีงูพันอยู่สองตัว ปลายครากักบงมีรูปปีก ๒ ปีก นักปราชญ์โบราณชาวตะวันตก กล่าวว่า ไม้เท้านี้เป็นครากักบงที่มีอำนาจประหลาด คือ เป็นเครื่องหมายแห่งความประพฤดีดี เป็นเครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองเฟื่องฟู และเป็นเครื่องหมายแห่งการค้าขาย ความหมายของครากักบง มีดังนี้

๑. ตัวครากักบง เปรียบด้วยตัวอำนาจ

๒. ภูเขาเปรียบด้วยความรอบรู้

๓. ปีกสองปีกเปรียบด้วยความขยันขันแข็ง คล่องแคล่วทะมัดทะแมง

ลารุสกล่าวว่ คธาขณดนนี่เพ่นสมบัตของว้รบุรุษ อีกรประการหน้่งกล่าวว่ ในคร้่งสมัยกกลางเมือพระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องสงครามเต็มยศ หรือว้รบุรุษผู้ชาญสงครามแต่งเครื่องสงครามเต็มยศ ใช้แต่งในงานราชพิธีใหญ่ ๆ จะต้องมีคธาหรือไม้ขณดนนี่ถือด้วย เพือประดับพระเกียรติ และเกียรติอีกรอย่างหน้่งของไม้คธาหน้่งคือ ยังเพ่นเครื่องหมายบอกคุณลักษณะแห่งสุขภาพดีของร่างกาย

ในสมัยที่กระทรวงสาธารณสุขยังเป็นกรมพยาบาล ราวปี พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้น ก็ตั้งอยู่ในกระทรวงมหาดไทย และอยู่มาเรื่อยจนกระทั่งเปลี่ยนชื่อเป็นกรมประชาภิบาล เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๙ โดยรวมงานสุขาภิบาลเข้าไว้ด้วย ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงกรมประชาภิบาลให้เป็นกรมสาธารณสุข ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ แต่ยังคงอยู่ภายใต้สังกัดของกระทรวงมหาดไทย

ในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้มีการรวมกิจการแพทย์และสาธารณสุขซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในหลายหน่วยงาน เช่น กรมสาธารณสุข กรมประชาสงเคราะห์ กองสุขาภิบาล โรงเรียนของกรมพลศึกษา การสาธารณสุขและการแพทย์ของเทศบาล แผนกอนามัย และสุขาภิบาลของกรมราชทัณฑ์ กองเภสัชกรรมและโรงงานเภสัชกรรมไทยของกรมวิทยาศาสตร์ กระทรวงการเศรษฐกิจ และกิจการของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่เกี่ยวกับแพทยศาสตร์เหล่านี้ให้มารวมอยู่ ภายใต้การควบคุมของหน่วยงานเดียว โดยสถาปนาขึ้นเป็นกระทรวงสาธารณสุข เมื่อวันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๘๕ และจัดหาที่ตั้งกระทรวงสาธารณสุขใหม่ คือ วังศุโขทัย

สถานที่ตั้ง ณ วังศุโขทัย

กระทรวงสาธารณสุขได้ย้ายมาอยู่ที่วังศุโขทัย เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ โดยเช่าอาคาร ต่าง ๆ จากสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ค่าเช่าเดือนละ ๕,๐๐๐ บาท กระทรวงสาธารณสุข ตั้งอยู่ที่วังศุโขทัย เป็นเวลานานถึง ๘ ปี มีรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ๑๐ ท่าน จนกระทั่งในสมัยที่พระยาบริรักษ์เวชชการ ดำรง

ตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี ได้มีบัญชาให้สำนักงานพระราชวังจัดเตรียมวังศุโขทัย ให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระยาบริรักษ์เวชชการ จึงได้เสนอขออนุมัติซื้อวังเทวะเวสม์ เพือเป็นที่ทำการของกระทรวงสาธารณสุขต่อมา

สถานที่ตั้ง ณ วังเทวะเวสม์

ชื่อวังเทวะเวสม์ มีความหมายว่ วังอันเป็นที่อยู่ของเทวดา ซึ่งวังเทวะเวสม์หน้่งเป็นวังพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศวโรปกการ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาเปี่ยม (สมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา)

สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเป็นอัจฉริยะบุคคลในเชิงวิชาการโดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางรัฐประศาสนศาสตร์และทรงมีพระปรีชาญาณในการวิเทศব্য เพื่อประโยชน์ของประเทศเป็นอย่างยิ่ง

จากคุณงามความดีและพระปรีชาสามารถนานัปการ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าอยู่หัว ทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังเทวะเวสม์พระราชทาน ที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ณ ตำบลบางขุนพรหม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานที่ดินไว้ก่อนแล้ว โดยให้เป็นที่พักเพื่อทรงพระสำราญในบั้นปลายของชีวิต สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระชันษาได้ ๖๖ ปี

ในการจัดซื้อวังเทวะเวสม์ กระทรวงสาธารณสุข ได้รับความอนุเคราะห์ให้ยืมเงินจาก โรงงานยาสูบ กรมสรรพสามิต มาจ่ายก่อน ๒,๕๐๐,๐๐๐ บาท และ ต่อมาได้ซื้อเพิ่มเติมอีก ๒ ครั้ง รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๔,๕๘๐,๐๐๐ บาท ได้อาคารรวม ๖ หลัง มีเนื้อที่ ๑๔ ไร่ ๓ งาน ๙ ตารางวา และจากนั้นได้ย้ายที่ทำการออกจากวังสุโขทัย มาอยู่วังเทวะเวสม์ ตั้งแต่วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๓

การบูรณะระยะต้น ได้แก่ การจัดทำเขื่อนริมแม่น้ำเจ้าพระยาแต่เดิมมีเพียงเขื่อนไม้ ซึ่งชำรุดจึงได้ขอความร่วมมือจากกรมชลประทาน ซึ่งสมัยนั้น ม.ล.ชูชาติ กำภู ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมชลประทาน ได้ช่วยปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเป็นเขื่อนคอนกรีตเสริมเหล็กมีรั้วริมเขื่อนตลอด และถมดินบริเวณริมแม่น้ำ ตั้งเสาคอนกรีตติดโคมไฟริมเขื่อนเป็นระยะ ๆ รวมค่าก่อสร้างทั้งหมด ๔๖๐,๐๐๐ บาท ต่อจากนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๙๘ สมัยพลโทประยูร ภมรมนตรี เป็นรัฐมนตรี ได้ขยายถนนคอนกรีตจากประตูทางเข้าจนจรดริมแม่น้ำให้กว้างกว่าเดิม ย้ายเสาไฟฟ้าและโทรศัพท์ออกไปอยู่ริมถนนที่ขยายใหม่ ขยายประตูด้านหน้า ทำเสาประตูใหม่ และยั้งฝั่งท่อ ถมคู และบ่อพักน้ำ ถมดินที่สนามหน้ากระทรวงให้สูงกว่าเดิม รวมทั้งขยายลานจอดรถ โดยใช้งบประมาณอีก ๓๖๕,๕๘๓.๒๕ บาท การลงทุนในระยะ ๕ ปีแรก รวมทั้งสิ้น ๗,๙๐๕,๕๘๓ บาท กับอีก ๑ สลึง

ภายหลังเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๕ กระทรวงสาธารณสุขได้ขอซื้อที่ดินจากหม่อมเจ้าอัจฉรวรรณี เทวกุล และให้มีการก่อสร้างตึก ๓ ชั้นขึ้น เพื่อขยายบริเวณที่ทำการของกระทรวงที่เริ่มคับแคบจากการที่มีเจ้าหน้าที่และรถเพิ่มมากขึ้น

มีเรื่องที่น่าสนใจมากก็คือ รูปปั้นช้างและพระบรมราชานุสาวรีย์ในเรื่องของรูปช้างนั้นแต่เดิมตั้งอยู่ตรงหน้าตึกใหญ่บริเวณที่เป็นพระบรมราชานุสาวรีย์กรมพระยาชัยนาทนเรนทร เหตุที่มีรูปปั้นช้าง คาดว่าเลียนแบบมาจากพระราชวังจักรีที่มีรูปปั้นช้างอยู่หน้าวัง

ส่วนพระอนุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระยาชัยนาทนเรนทรนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินเททองหล่อ เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ และเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิด เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๕๒ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่อง (สนิทวงศ์) ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระชันษาได้ ๑๒ วัน เจ้าจอมมารดาถึงแก่อนิจกรรม สมเด็จพระปิยมหาราช ทรงยกให้เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา

พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ทรงศึกษาชั้นต้นที่โรงเรียนราชกุมาร ในพระบรมมหาราชวัง และวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน พระไชยวัฒนทองคำองค์เล็ก แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จออกเดินทางไปศึกษาทางด้านการศึกษาด ณ มหาวิทยาลัยไฮเดลแบก ประเทศเยอรมนี

พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ได้จดทะเบียนสมรสกับนางสาวพรอยไลน์ เอลิซาเบธ ชาร์นแบร์เกอร์ ณ สำนักทะเบียนอำเภอเวสต์มินสเตอร์ กรุงลอนดอน ในวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ แล้วเสด็จกลับเมืองไทย ประทับที่ ตำนานักบริเวณถนนหลวง ข้างวัดเทพศิรินทร์และทรงเข้ารับราชการในกระทรวงธรรมการ

๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงธรรมการ

๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ โปรดเกล้าฯ ให้เป็น นายหมวดโท ในกองเสือป่า

๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานพระสุพรรณบัฏตั้งเป็นกรมหมื่นชัชวาทนเรนทร

๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการ โรงเรียนราชแพทยาลัย ซึ่งพระองค์ได้ทรงจัดระเบียบโรงเรียนราชแพทยาลัยและศิริราชพยาบาล แก่ไขขยหายหลักสูตตรีวิชาแพทย์ วิชาเภสัชกรรม วิชาพยาบาล และผดุงครรภ์ตามแนวปัจจุบัน

๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๘ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกองตรี ในกองเสือป่า และเป็นผู้บังคับการ กรมนักเรียนแพทย์เสือป่าหลวง

๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกองโท ในกองเสือป่า

๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกองเอก ในกองเสือป่า

๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายพันตรีพิเศษทหารบก

๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมมหาวิทยาลัย ซึ่งตั้งขึ้นใหม่

๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข ซึ่งสถาปนาในวันนั้น

๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนชัชวาทนเรนทร

พระองค์เจ้ารังสิตฯ ทรงรับราชการเป็นเวลา ๑๒ ปี ก็กราบถวายบังคมทูลลาออกจากราชการในวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เนื่องจากพระอนามัยไม่สมบูรณ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระยาชัชวาทนเรนทร ทรงสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖ พระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา